

OEDIP LA HAMBURG
SOFOCLE CITIT DE HUBERT FICHTE –
ÎNTRE HÖLDERLIN SI FREUD

MARIA IROD

Oedipus at Hamburg. Sophocles as read by Hubert Fichte – between Hölderlin and Freud. Hubert Fichte (1935-1986) is one of the most important writers of postwar Germany. Both his interest in anthropology and non-European cultures at a time when German literature was mainly concerned with overcoming the Nazi past as well as his carefully wrought prose style, deeply indebted to the anti-classical tradition of European mannerism, make him stand out among other authors of his time. The last in his autobiographical series of four novels, *Versuch über die Pubertät (Treatise on Puberty)*, published in 1974, is the book which best illustrates Fichte's writing style at the intersection of the personal and the universal, the modern and the archaic. Like in all of Fichte's books, there is a first person narrator whose identity crisis is triggered by traumatic experiences in his early childhood. Separation from the mother, the estrangement felt by the half Jewish, Protestant child in a Catholic orphanage, witnessing the bomb attacks, all contributed to it. Coupled with conflicts caused by the teenager coming out as a homosexual during the Puritan postwar restoration era, his discomfort grew higher and higher in a world ruled by bureaucracy and technology. Following a suggestion made by Hartmut Böhme, I attempt to analyze the way Fichte manages to combine self-exploration with mythological, religious and ethnopoetic patterns by employing intertextuality and such postmodern literary techniques as collage, montage or parody.

Key words: Hubert Fichte, Oedipus the King, Sophocles, Friedrich Hölderlin, Sigmund Freud, intertextuality, mannerism, ethnopoetics

În lectura lui Hubert Fichte, textul tragediei lui Sofocle, *Oedip rege*, trecut prin filtrul lui Hölderlin, capătă o funcție dublă, evidentă mai cu seamă în romanul autobiografic *Versuch über die Pubertät*¹. Pe de o parte, regele Oedip ocupă un loc privilegiat în seria măștilor identitare pe care naratorul le probează, experimental, pe parcursul investigațiilor în propriul trecut. Istoria lui Oedip pune problema voinței de cunoaștere ca furie extatică și a adevărului transsubiectiv care irumpe la un moment dat în conștiință, cu efecte devastatoare.

---

¹ *Versuch über die Pubertät*, Hoffmann und Campe, Hamburg, 1974. În franceză a apărut cu titlul de *Puberté* (trad. Raymond Barthe, Gallimard, 1977), iar în engleză de *Treatise on Puberty* (fragment trad. de Leslie A. Wilson în: *Dimension. Contemporary German Arts and Letters*, Vol. VII, No. 2, 1974, pp. 172-193).

Pe de altă parte, structura tragediei – cel puțin așa cum o înțelege Hölderlin, ca ritm întrerupt de o cezură, ce înlocuiește timpul calm, comun (müßige Zeit) cu timpul accelerat, răvășitor, sălbatic (reißende Zeit) – reprezintă, așa cum arată Hartmut Böhme², un principiu compozițional pe care Fichte îl integrează în propriile tehnici narative. Mai exact, preocupat de funcția psihodramatică a teatrului, Fichte construiește romanul *Versuch über die Pubertät* ca pe un teatru al amintirii, inspirat de concepția lui Hölderlin despre tragedia antică, dar și de „teatrul cruzimii” la care aspira Artaud³.

Textul antic este plasat, așadar, într-o rețea intertextuală – în care, alături de Hölderlin și Artaud, mai figurează dramaturgul manierist Daniel Caspers von Lohenstein, vizionarul Quirinus Kuhlmann și cultele sincretice afroamericane⁴ – și privit sub două aspecte: a) ca furnizor al unui principiu de compoziție adecvat proiectului lui Fichte; b) ca situație arhetipală în care căutarea adevărului este asociată vinovăției, nebuniei și morții.

Lectura lui Fichte se situează undeva între interpretarea psihanalitică (aplicată mai mult la fondul mitic și interesată de raportul dorință – inconștient) și cea genealogică, practică de Foucault și care vizează cuplul *savoir-pouvoir*. Nu există indicii că Fichte ar fi cunoscut analiza pe care Foucault o consacră tragediei lui Sofocle⁵, dar ideea de eliberare a cunoașterilor istorice (sau etnologice) de sub tirania discursului teoretic unitar, precum și importanța pe care Foucault o acorda motivului privirii în istoria lui Oedip sunt aspecte care îl obsedează în egală măsură și pe Fichte⁶. În relația cu Freud, pe de altă parte, este vorba despre o influență directă pentru care există mărturii textuale ce atestă atitudinea ambivalentă a lui Fichte față de teoria complexului lui Oedip.

² Hartmut Böhme: *Hubert Fichte. Riten des Autors und Leben der Literatur*, J.B. Metzler, Stuttgart 1992, p. 277.

³ Analogia dintre Hölderlin și Artaud e stabilită explicit într-un pasaj autoreflexiv (*Pubertät*, p. 95)

⁴ În studiile consacrate practicilor magice ale africanilor din America Latină (cf. *Die afroamerikanischen Religionen. Bahia, Haiti, Trinidad*, Frankfurt/Main, 1976 și *Petersilie. Die afroamerikanischen Religionen. Santo Domingo, Venezuela, Miami, Grenada*, Frankfurt/Main, 1980), Hubert Fichte identifică analogii formale între tragedia greacă (legată de cultul lui Dionisos), extazul mistic al lui Kuhlmann și patosul din piesele lui Lohenstein. Interesant este faptul că Fichte – care antipatiza profund etnologia structuralistă, considerând-o totalizantă și neo-colonială și propunând în loc „etnopoezia”, capabilă să dea seamă de realitatea concretă a celuilalt – se situează el însuși într-o tradiție hermetică și manieristă. Un pasaj din *Lazarus und die Waschmaschine. Kleine Einführung in die afroamerikanische Kultur* e relevant în acest sens: „Există o înrudire între cultura din Haiti și Hermes Trismegistul. Și nu oare Athanasius Kircher, autorul lui *Oedipus Aegyptiacus*, a adus la Roma, în sec. al XVII-lea, prima colecție de artă africană – tocmai acel iezuit care i-a inspirat pe Daniel Caspers von Lohenstein și pe Quirinus Kuhlmann?”

⁵ *Adevărul și formele juridice* în: Michel Foucault, *Ce este un autor?*, trad. de Bogdan Ghiu și Ciprian Mihali, Idea Design&Print Cluj, 2004.

⁶ Numele lui Foucault e menționat în *Geschichte der Empfindlichkeit (Istoria sensibilității)*, Band VI, Frankfurt/Main, 1989, p. 175), alături de Herodot, de Sade, Proust, Kafka, Sartre, Ginsberg, Burroughs, Genet, Marcuse – toți autori preferați ai lui Fichte.

Freud consideră magicul și miticul forme recurente ale vieții sufletești, iar Fichte îl folosește pe Freud așa cum folosește și arhiva miturilor și prezența transculturală a practicilor magice, ca să-și reconstituie propria istorie. Din psihanaliză preia ideea că pulsunile primei copilării revin, virulent, la pubertate. Inițial, teoria freudiană joacă pentru naratorul din *Versuch über die Pubertät* un rol pozitiv, eliberator și e folosită ca armă polemică împotriva concepțiilor antroposofice ale mamei. Treptat, prin aluzii încryptate în text, se face simțită nemulțumirea față de pretenția de universalitate a complexului lui Oedip și față de libertatea foarte restrânsă care revine individului în acest context. Critica pe care Fichte e tentat s-o aducă lui Freud se apropie, astfel, de linia „demitologizantă” inițiată de Deleuze și Guattari și continuată de Foucault: „Oedip n-ar fi deci un adevăr al naturii, ci un instrument de limitare și de constrângere pe care psihanalistii de după Freud îl utilizează pentru a zăgăzui dorința și a o face să intre într-o structură familială definită de societatea noastră la un moment determinat.”⁷

Proiectul genealogic al lui Fichte – genealogic în sensul investigării proprii genealogii, dar și în sensul foucauldian al termenului – nu vizează un progres liniar. Romanul *Versuch über die Pubertät* nu este un *Bildungsroman* care povestește trecerea de la perioada de confuzie identitară a pubertății la maturitate. Cartea este o călătorie interioară, o încercare de a se înțelege pe sine și o deschidere către propriul trecut, văzut ca alteritate. Pubertatea nu mai e legată de o vârstă biologică, ci apare ca o stare permanentizată, amintind de faptul că nu există o rezolvare definitivă a conflictelor specifice pubertății și nici o identitate perfect comprehensibilă rațional.

În urma lecturii lui Hölderlin, Fichte se îndepărtează de teoria freudiană care vede în istoria regelui teban doar modelul atemporal al unui complex inexorabil. Interesat de arheologie (adică de explorarea *straturilor*, a discontinuităților acoperite de ordinea iluzorie a obișnuințelor cotidiene) mai degrabă decât de *istoria* unui subiect coerent⁸, Fichte reține din mitul lui Oedip dreptul individului de a căuta – chiar cu prețul autodistrugerii – o dezlegare la enigma propriei origini și a propriei sexualități.

Ajunși în acest punct, cred că este util să observăm că Fichte oscilează între receptarea *mitului* și a *tragediei* lui Oedip, selectând din ambele variante ale istoriei regelui teban elementele care îl interesează. Așa cum observa Corneliu Bîlbă în postfața la studiul lui Foucault⁹, obiectul hermeneutic comun psihanalizei și genealogiei este teoria genezei subiectului, exact problema care-l preocupă pe Fichte și pe care încearcă s-o înscrie într-o dialectică a deschiderii spre incomensurabilitate, spre sugestie și nuanțare și a închiderii într-un contur, într-o soluție. De fapt, ca orice discurs literar, textele lui Fichte insistă asupra diferenței, a non-identității, în opoziție cu discursul teoretic. Totuși – și în aceasta constă, în mare măsură, originalitatea proiectului numit „antropologie poetică” – Fichte încearcă să

⁷ *Ce este un autor?*, p. 103.

⁸ Limba germană îi permite lui Fichte să speculeze asupra opoziției dintre “Schichten” (straturi) și “Geschichten” (istorii, povestiri). Particula *ge-* cu sens colectiv, de strângere la un loc și totodată de ordonare, reunește straturile disparate într-un concept totalizant.

⁹ *Discursul și universalul slab*, în: *Ce este un autor?*, p. 190.

combine arta limbajului cu acribia științifică. Împotriva jargonului pozitivist al etnologiei și antropologiei ca științe instituționalizate – care se suprapune asupra obiectului de studiu, reducându-l la tăcere – „etnopoieza“ sau „antropologia poetică“ pretind o extindere a registrului stilistic la toate figurile retorice apte să se adapteze alterității culturale. De asemenea, împotriva literaturizării nemotivate epistemologic (*das Zupoetisieren*), Fichte propune rigoarea argumentării logice.

Pentru a înțelege, așadar, rolul pe care figura lui Oedip îl ocupă în demersul etnopoetic din *Versuch über die Pubertät*, să ne oprim puțin asupra profilului psihobiografic al autorului. Din 1952 și până la moartea sa, în 1986, Fichte a călătorit în peste două zeci de țări, mânat de o curiozitate și o voință de cunoaștere de nestăpânit. Patosul investigării pe teren a fost dublat de efortul însușirii unor competențe de cercetător profesionist. Fără studii formale și departe de viața academică până târziu, în anii '80, când a fost invitat de Universitatea din Viena să-și expună rezultatele cercetărilor, Fichte ia interviuri, observă, scotocește în arhive, montând documentele obținute într-un colaj polifonic de discursivități autonome care se cheamă una pe alta printr-un soi de rezonanță speculară. Spre sfârșitul vieții tinde din ce în ce mai mult spre o organizare multimedială a materialului; realizează documentare radiofonice, iar fotografia devine tot mai importantă – o completare necesară a cuvântului scris – astfel încât ultimele sale cărți, dedicate religiilor arhaice din Brazilia, conțin un corpus consistent de fotografii făcute de soția sa, Leonore Mau.

Densitatea trimerelor interculturale din textele lui Fichte îl pune pe cititor într-o dificultate hermeneutică potențată de gestul egalitar (și voit subversiv) care așează pe același plan ex-centricul și marginalul cu canonicul, acordând același credit unui vraci din Senegal sau unui președinte de stat.

Fiind un om al teatrului mai înainte de a deveni scriitor¹⁰, distilând din trecutul său de actor sensibilitatea pentru sonoritatea, intonația, intensitatea cuvântului, Fichte ordonează materialul epic spațial mai degrabă decât cronologic. Rememorarea funcționează teatral în sensul în care cuvintele păstrează un rest de forță, de exaltare asemănătoare efectului unui ritual magic. Principiul de coerență al acestor imagini întretăiate la limita lizibilului este patosul autobiografic care transformă propria viață – obiectul hermeneutic cel mai familiar, după cum recunoaște autorul – într-o „etnogramă”, căutând pe „celălalt” în inima lui „același”.

El însuși un marginal (fiu nelegitim al unui tată evreu pe care nu l-a cunoscut niciodată, abandonat temporar de mamă într-un orfelinat, homosexual, cercetător fără studii), Hubert Fichte este interesat de productivitatea zonelor periferice. În loc să se autostilizeze în victimă sau să-și caute locul în continuitatea genealogiei și a culturii naționale, el preferă aventura spirituală prin deșănțare, mișcarea transgresivă și transculturală, sincretismul și eterodoxia.

Revenind la receptarea istoriei lui Oedip, ar fi o eroare să credem că Fichte folosește mitul grecesc ca să se explice pe sine. Scenariile mitice sunt mai degrabă o formă și servesc la exprimarea fantasmaticului și imaginarului, a dinamicii psihicului

---

¹⁰ Între vârsta de 10 și 15 ani, Fichte a apărut în mai multe piese de teatru pe diferite scene din Hamburg.

infantil. Atunci când naratorul se identifică – pasager și experimental – cu Oedip, Ahile, Oreste, o face cu scopul de a descoperi despre sine ceva necunoscut sau ocultat. La rândul său, mitul își pierde caracterul canonic și este recitat într-o cheie vădit parodică și hibridizantă. Nu există, așadar, o corespondență univocă între viața individuală și formele mitice/ magice, între subiectiv/ particular și obiectiv/general.

De asemenea, după cum arată și Hartmut Böhme¹¹, din tragedia lui Sofocle romanul *Versuch über die Pubertät* împrumută o anumită tehnică a ritmului și contraritmului, eliminând, în schimb, tragicul și fatalitatea. În acest sens trebuie citită ultima propoziție a romanului: „Ich lebe weiter in einer ganz säkularisierten Welt.“ (Continuu să trăiesc într-o lume secularizată.). Energiile arhetipale devin în roman elemente ale subiectivității care – chiar dacă nu duc la o rezolvare a conflictului oedipian și la integrarea în ordinea heterosexuală – sunt scoase, cel puțin, de sub semnul culpabilității.

Să vedem acum, concret, ce efect are schema identificată de Hölderlin în tragedia lui Sofocle asupra romanului *Versuch über die Pubertät*. Imediat după gestul automutilării, Oedip spune: „Vai mie, vai mie! / Pătrunde în mine și boldul durerii / Și boldul aducerii-aminte.”¹² Sau, în versiunea lui Hölderlin: „Wie fährt in mich zugleich / Mit diesen Stacheln / Ein Treiben und Erinnerung der Übel!”¹³, unde „Treiben” (impuls, instinct), potențează ideea de imbold nestăpânit. Aceste versuri corespund scenei autopsiei cu care se deschide romanul lui Fichte. Într-o morgă din Brazilia, naratorul asistă la eviscerarea unor cadavre. Precum boldul durerii și al aducerii-aminte, bisturiul autopsierului pare a se înfige direct în carnea privitorului, sfâșiind suprafața prezentului și dezvăluind ca într-un palimpsest straturile anterioare ale memoriei. În timp ce orbirea ca gest apoteotic al lui Oedip posedat de *daimon* este plasată la sfârșitul tragediei și încheie procesul de autocunoaștere, scena disecării cadavrului – comparabilă cu un *sparagmos* – apare la începutul romanului, declanșând anamneza, deblocând mecanismele memoriei.

În textul lui Sofocle, șocul adevărului coincide cu împlinirea profeției: imaginea monstroasă a regelui iese la iveală, iar acesta e expulzat din cetate ca un abces. Oedip ajunge să se identifice fără puțință de scăpare cu trecutul său, conform unui destin transsubiectiv și atotputernic. Dimpotrivă, în roman, tot demersul autoreflexiv pare să aibă drept scop distanțarea subiectului de blestemul mitic ce amenință să-l absoarbă în „sfera excentrică a morților” („die exzentrische Sphäre der Toten”)¹⁴.

O curioasă metamorfoză suferă figura lui Tiresias, care apare sub diferite măști în momente-cheie ale romanului. În *Oedip rege*, discursul lui Tiresias reprezintă – în termenii lui Hölderlin – „cezura” care transformă timpul calm, indiferent – locuit de un secret aflat în stare de latență – în timpul accelerat al tragediei. Tiresias face trecerea de la sfera generală a cetății devastate de ciumă la

¹¹ Cf. Böhme, *op. cit.*, p. 278.

¹² Sofocle, *Teatru*, trad. de George Fotino, Editura pentru Literatură Universală, 1969, p. 326.

¹³ Friedrich Hölderlin, *Sämtliche Werke und Briefe* (Vol. 3 – traduceri și articole), Aufbau-Verlag, 1995, p. 379.

¹⁴ *Anmerkungen zum Ödipus* (Observații despre Oedip), în: Hölderlin, *op. cit.*, p. 389.

răul particular. Este momentul când, în interpretarea lui Hölderlin, Oedip părește umanul și își începe – cuprins de un *enthousiasmos* fatal – unirea nimicitoare cu zeul: „...wie der Gott und Mensch sich paart und grenzenlos die Naturmacht und des Menschen Innerstes im Zorn eins wird.” (... așa cum zeul și omul se contopesc, iar forța naturii și lăuntru omului devin una prin *furor*)¹⁵. Furia sacră culminează cu apariția adevărului din ascundere și uitare (*aletheia*).

Analog, scena autopsiei marchează simbolic descompunerea subiectului coerent, împăcat cu sine, și relevă interdependența dintre structurile sociale și cele ale eului. Ciuma din Teba și secretul biografic al lui Oedip se reflectă reciproc. Salvador este, ca și Teba, un oraș al „ciumei” – al epidemiilor mortale, al crimelor și torturii, al instabilității politice. Scena autopsiei e identificată de Hartmut Böhme cu o emblemă barocă, așezată de însuși medicul legist – un dublu al lui Tiresias – sub *inscriptio*: „O homen é nada.”¹⁶. Cunoașterea lui Tiresias este *aletheia* pentru că deține puterea de a face lucrurile să se întâmple, acoperind un dublu domeniu: mantică și justiție.¹⁷ De aceea, dublurile lui Tiresias – Pozzi, Alex, Testaniere – vor apărea în momentele de ruptură ale biografiei naratorului, asociate întotdeauna cu o descentrare, o dislocare a subiectului.

Dar Tiresias este și instrumentul prin care vorbește Apollo, supranumit și Loxias (piezișul, curmezișul). Așadar, el proferează un *loxos logos*, un discurs insinuant, pieziș, antifrastric, ceea ce-l face pe Oedip să exclame: „Te-ntreci cu vorba-ți încâlcită și-n doi peri.”¹⁸ Această constatare îndreptățește, probabil, părerea lui Hölderlin că uciderea lui Laios nu-i *neapărat* păcatul ce se cerea răscumpărat și despre care era vorba în prezicerea oracolului. Oracolul nu cerea decât menținerea ordinii morale în cetate, dar Oedip particularizează, interpretează mesajul general și ambiguu al zeului, creează singur situația care nu era conținută decât potențial în cuvintele lui Apollo. Blestemul pe care Oedip îl aruncă asupra ucigașului îi devine fatal fiindcă în tragedia greacă cuvântul este „tödlichfaktisch”¹⁹, adică ucide efectiv. În viziunea modernă a tragicului, spune Hölderlin, cuvântul este „tötendfaktisch”²⁰, adică „uciderea” este doar un eveniment imanent limbajului.

Prin cuvânt, subiectul își primește locul în ordinea simbolică, fiind determinat de limbaj. La acest nivel, blestemul mitic ar însemna fixația asupra propriei vinovății. Poate că de acest blestem încearcă să scape naratorul lui Fichte atunci când își construiește litaniiile și invocațiile de o stranie frumusețe – precum acea chemare adresată unui tată mitic²¹ – aspirând la un strat mai arhaic decât mitul care, așa cum ne arată Adorno și Horkheimer²², conține un germene raționalizant.

¹⁵ *Ibid.*, p. 393.

¹⁶ Cf. Böhme, *op. cit.*, p. 281.

¹⁷ Cf. Marcel Detienne, *Stăpânitorii de adevăr în Grecia arhaică*, trad. de Alexandru Niculescu, Ed. Symposion, 1996, p. 82

¹⁸ Sofocle (1969), p. 283.

¹⁹ *Anmerkungen zur Antigone*, în: Hölderlin (1995), p. 454

²⁰ *Op. cit.*, p. 455.

²¹ Fichte (1974), p. 58-59.

²² În *Dialektik der Aufklärung*.

Într-un pasaj poetologic ce urmează unei astfel de invocații,²³ Fichte vorbește despre glosolalie – limbajul autist și narcisic care își este lui însuși ecou și prin care se produce destructurarea subiectului simbolic și regresia într-un eu imaginar. Acest experiment pre-gramatical, pre-oedipian, pre-mitic plasează într-o relație de complementaritate magia limbajului și magia erosului. Cu descoperirea acestui ultim strat – magic și pre-simbolic – Fichte încearcă să-și descrie propria dorință homosexuală ca pe o forță a naturii, dincolo de bine și de rău, ce nu poate fi cuprinsă în nici un cod, fie el mitic, istoric sau biografic. Așa se face că în puncte nodale ale romanului, odată cu precipitarea amenințătoare a timpului tragic (“reißende“ Zeit, la Hölderlin), care riscă să-l absoarbă pe Oedip-Fichte în lumea morților, pasajele glosolalice intervin ca niște cezuri apotropaice.

După cum am încercat să arăt, proiectul „Oedip” la Hubert Fichte nu vizează complexul psihanalitic. Nici n-ar fi fost de așteptat s-o facă, din moment ce împrejurările biografice (tatăl absent) exclud din start triumphiul oedipian. Freud este totuși prezent mereu în fundal, ca o umbră care nu poate fi evitată²⁴ și, în final, ca o constrângere ce trebuie depășită. Refuzând să creadă că Oedipul freudian este o structură fundamentală a existenței umane, Fichte își construiește – prin deplasări de sens operate atât asupra mitului, cât și asupra tragediei – un Oedip personal. Un Oedip care este „unchi al lui Hamlet”²⁵ – mai reflexiv și mai puțin abisal decât prototipul său antic, pentru că e lipsit de transcendență. O figură mai potrivită pentru cel care nu-i dominat de pulsiuni paricide, ci dimpotrivă, de căutarea înverșunată a tatălui, găsit însă doar în seria de figuri paterne dintr-o genealogie fictivă.

Bibliografie:

- BÖHME, Hartmut (1992): *Hubert Fichte. Riten des Autors, Leben der Literatur*; J.B. Metzler Verlag, Stuttgart.
- DETIENNE, Marcel (1996): *Stăpânitorii de adevăr în Grecia arhaică*, trad. de Alexandru Niculescu, Ed. Symposion, București.
- FICHTE, Hubert (1974): *Versuch über die Pubertät*, Hoffmann und Campe, Hamburg.
- FOUCAULT, Michel (2004): *Ce este un autor?*, trad. de Bogdan Ghiu și Ciprian Mihali, Idea Design&Print Cluj.
- FREUD, Sigmund (1970): *Studienausgabe*, Frankfurt/ Main.
- HÖLDERLIN, Friedrich (1995): *Sämtliche Werke und Briefe* (Vol. 3 – traduceri și articole), Aufbau-Verlag, Berlin.
- SOFOCLE (1969): *Teatru*, trad. de George Fotino, Editura pentru Literatură Universală, București.

²³ *Op. cit.*, p. 55.

²⁴ Fichte e convins în special de ideea lui Freud că “das Unheimliche” (tot ceea ce e neliniștitor, sinistru) nu este ceva străin, exterior subiectului, ci ceva deja cunoscut, dar refutat. (cf. *Das Unheimliche*, în: Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Frankfurt/ Main, 1970.

²⁵ Fichte (1974), p. 86.